

Reactie MVO Platform internetconsultatie WIVO

23 december 2024

Het MVO Platform verwelkomt de start van het implementatieproces van de Corporate Sustainability Due Diligence Directive (CSDDD) in Nederland en de concept-WIVO die nu ter consultatie voorligt. Het kabinet kiest daarbij nadrukkelijk voor een *zuivere* en *lastenluwe* implementatie van de CSDDD, wat inhoudt dat de concept-implementatiewet de sterktes én zwaktes van de CSDDD overneemt en afwijkt van de OESO-richtlijnen. In dit document gaat het MVO Platform op detailniveau in op de concept-WIVO, de memorie van toelichting (MvT) en de inrichting van het toezicht. We zien ruimte voor verduidelijking en verbetering en doen daarvoor suggesties [namens alle leden](#) van het MVO Platform. De reactie borduurt voort op de [eerdere analyse van het MVO Platform van de CSDDD](#), die nuttige aanvullende onderbouwing van onderstaande suggesties bevat en bovenal pleit voor aansluiting met de OESO-richtlijnen - hét normenkader dat bedrijven worden geacht na te leven.

Het MVO Platform belicht graag een aantal algemene zaken die raken aan de concept-WIVO en zet daarna de inhoudelijke suggesties thematisch uiteen.

Allereerst wijst het MVO Platform nogmaals op de grootste tekortkomingen van de CSDDD, die met de WIVO niet worden verbeterd:

1. De WIVO geldt [slechts voor 0,1 procent](#) van de bedrijven. Om effectief te zijn dient de **reikwijdte** van de WIVO ten minste in lijn te worden gebracht met die van het CSRD-implementatiebesluit. Deze bedrijven moeten immers al rapporteren over het uitvoeren van gepaste zorgvuldigheid.
2. De definitie van het begrip 'activiteitenketen' in de WIVO betekent een *de facto* uitzonderingspositie van **de financiële sector**, die hierdoor geen gepaste zorgvuldigheid hoeft te verrichten over investeringen, leningen en andere financiële dienstverlening aan bedrijven. Het MVO Platform pleit voor het hanteren van het begrip **waardeketen**, zoals ook gehanteerd in de OESO-richtlijnen.
3. De **wapenindustrie** wordt uitgesloten.
4. Het toezicht beperkt zich tot het opstellen en ontwerp van het **klimaatplan** door een bedrijf en richt zich niet op de uitvoering ervan.

Daarnaast is het van belang te benadrukken dat de concept-WIVO geen recht doet aan de in 2019 aangenomen [Wet zorgplicht kinderarbeid](#) (WZK). Het kabinet stelt voor om middels de WIVO de WZK in te trekken. De WZK gaat echter op ten minste twee punten verder dan de WIVO. De WZK bepaalt dat alle ondernemingen die op de Nederlandse markt goederen en diensten verkopen, moeten voorkomen dat deze tot stand zijn gekomen met gebruikmaking van kinderarbeid. De WZK maakt geen onderscheid naar grootte, rechtsvorm en/of type financiering van een onderneming. Deze vereisten komen niet terug in de reikwijdte van de WIVO en dat betekent dat slechts een minieme groep bedrijven wordt verplicht zich in te zetten voor het tegengaan van kinderarbeid. Ook wordt de strafrechtbepaling in de WZK niet omgezet in de WIVO. Dit gaat in tegen de

non-regressiebepaling van de CSDDD, waarvoor inwerkingtreding van aangenomen wetgeving niet is vereist.

In de concept-WIVO wordt op twee plekken een **delegatiegrondslag** opgenomen, bestaande uit zowel een algemene maatregel van bestuur (AMvB) als een ministeriële regeling. Wij zien graag een toelichting dat in de geest van de wet en het principe van gepaste zorgvuldigheid de ontwikkeling van deze uitwerkingen na multistakeholderconsultaties, waaraan maatschappelijke organisaties en vakbonden aan deelnemen, tot stand komen. Deze AMvB's dienen in lijn te zijn met de OESO-richtlijnen.

Op het gebied van **flankerend beleid** mist het MVO Platform vermelding van het belang van steun aan maatschappelijke organisaties en vakbonden in productielanden in de MvT, die alleen spreekt over ondersteuning van het bedrijfsleven in productielanden.

Het toezicht (op de financiële sector)

In reactie op de gestelde vraag in de internetconsultatie: Het MVO Platform is voorstander van het aanwijzen van één toezichthouder voor de WIVO in plaats van het hanteren van een aparte toezichthouder voor de klimaatplicht van de financiële sector. Eén toezichthouder, in dit geval de ACM, zal beter in staat zijn om de eigen expertise, organisatiestructuur en handavingspraktijk met betrekking tot deze wet te ontwikkelen omdat zij al toeziet op de gehele WIVO, inclusief de klimaattransitieplannen. De CSDDD geeft geen enkele aanleiding tot het maken van een onderscheid in de toezichthouder voor financiële en niet-financiële bedrijven. Ook de OESO-richtlijnen kennen dezelfde plichten toe aan financiële bedrijven als alle andere ondernemingen. Tevens kunnen de klimaattransitieplannen door de ACM gezien worden in samenhang met de due diligence-plicht. Het is daarbij wel van groot belang dat de verschillende toezichthouders AFM (die toeziet op de CSRD) en de ACM, maar ook DNB, ILT, NVWA en de Nederlandse Arbeidsinspectie informatie kunnen uitwisselen over bedrijven en hun prestaties.

AANBEVELINGEN

- Laat het toezicht op de financiële sector bij de ACM. De ACM en de AFM moeten wel informatie kunnen uitwisselen en hierin niet worden beperkt door tegenstrijdige rechtskaders waarin ze werken. De AFM dient daartoe ook bestuursrechtelijke bevoegdheden hebben.
- Het is belangrijk om inzichtelijk te maken hoe de ACM bij de prioritering in de handhaving ook stakeholders betreft, bijvoorbeeld via een regulier overleg.
- De toezichthouder dient uitspraken over meldingen en handavingsverzoeken openbaar te maken, niet alleen als de onderneming de boete niet betaalt.
- Betrokkenen uit de WIVO dienen effectieve rechtsbescherming te krijgen onder het Nederlands civiel- en bestuursrecht.

Inhoudelijke verbeter suggesties

Begripsbepalingen (Bijlage bij artikel 1.1.1)

Niet alle begrippen uit de CSDDD zijn opgenomen in de begrippenlijst **A1 p. 39 WIVO**. Andere begrippen vereisen een nadere toelichting.

AANBEVELINGEN

- In de **bijlage A.1** wordt op **p. 39** een definitie gegeven van de term betrokkene. Onder de CSDDD en in het Nederlandse rechtsbestel is voor maatschappelijke organisaties gericht op mensenrechtenbescherming een rol weggelegd. Dat komt in deze definitie onvoldoende tot uitdrukking. Neem daarom onder **punt f** ook organisaties met **mensenrechtenbescherming** op (naast organisaties met milieubescherming). Voeg ook **de vakbond** als aparte categorie van betrokkenen toe zoals ook de CSDDD doet. Zodoende wordt ook aangesloten bij wat er in de OESO Due Diligence Handreiking staat over stakeholders op p. 21: 'stakeholders zijn o.a. werknemers, vertegenwoordigers van werknemers, vakbonden (ook mondiale vakbonden), leden uit de gemeenschap, maatschappelijke organisaties, investeerders, brancheverenigingen en beroepsverenigingen.'
- Onder **g. A.1 begrippen** 'wettelijke vertegenwoordiger van bovengenoemde personen, groeperingen, gemeenschappen of entiteiten', klopt de vertaling van de term 'legitimate representative' naar 'wettelijke vertegenwoordiger' in het Nederlands niet. De term '**gerechtvaardigde vertegenwoordiger**' is passender.
- Neem de begrippen **ernstig nadelig gevolg** zoals 'ernstig negatief effect' in **art. 3 (1i) CSDDD**, **verificatie door een onafhankelijke derde partij** zoals in **art. 3 (1g) CSDDD** en **initiatief van de sector of meerdere belanghebbenden art. 3 (1j) CSDDD** op in de begrippenlijst zoals beschreven in de Richtlijn. Ook dient het begrip **inkoopraktijken** te worden uitgelegd, zoals in de **MvT op p.115**.
- De term *doeltreffend* zoals in de definitie in de **CSDDD overweging 40** is niet opgenomen in de WIVO. Wij stellen het volgende voor. Een passende maatregel is: a. maatregel waarmee de doelstellingen van gepaste zorgvuldigheid **doeltreffend** kunnen worden bereikt; b. maatregel waardoor een nadelig gevolg **daadwerkelijk doeltreffend** wordt aangepakt op een wijze die in verhouding staat tot de ernst en de waarschijnlijkheid van het nadelige gevolg.

Waardeketen (artikel 2.1.1 en bijlage A1)

Zowel in de conceptwet als in de MvT worden verschillende termen door elkaar gebruikt en niet helder gedefinieerd. Dit gaat om de begrippen waardeketen, activiteitenketen en toeleveringsketen, en de verhouding met andere ketenwetten.

AANBEVELINGEN

- Zorg voor duidelijkheid over het verschil tussen de begrippen waardeketen, activiteitenketen en toeleveringsketen. Pas op **p. 4 MvT** de definitie van het begrip waardeketen in de voetnoot aan naar de definitie op **p. 9 MvT: De**

waardeketen van een onderneming betreft het gehele netwerk van organisaties en activiteiten dat nodig is bij het ontwerp, winning van grondstoffen en/of productie tot aan de verkoop en levering van een product of dienst aan de eindgebruiker, inclusief afvalverwerking. Het begrip toeleveringsketen betekent namelijk 'het ontwerp, de winning, de inkoop, de productie, het transport, de opslag en de levering van grondstoffen, producten of onderdelen, en de ontwikkeling van het product of de dienst van de onderneming' (zoals nu wordt gebruikt voor het definiëren van waardeketen).

- Wijzig op **p. 10 MvT** de zin: 'Het kabinet **verwacht van staat**-ondernemingen ~~natuurlijk vrij aan~~ om gepaste zorgvuldigheid wel toe te passen op de gehele waardeketen **conform de OESO-richtlijnen.**' De Nederlandse overheid heeft zich immers aan de OESO-richtlijnen gecommitteerd en dit betekent dat zij van Nederlandse bedrijven verwacht dat zij nagaan in hoeverre ze betrokken zijn bij misstanden op het gebied van mensenrechten of milieu in de gehele waardeketen. Dit is ook in lijn met het Nationaal Actieplan Bedrijfsleven en Mensenrechten waarvan minister Klever in november 2024 de [voortgangsrapportage](#) heeft opgesteld.
- Op **p. 22 MvT** staat dat 'Andere EU-wetgevingshandelingen die – op onderdelen – dezelfde doelstellingen nastreven als de richtlijn en die voorzien in uitgebreidere of meer specifieke verplichtingen, hebben – in geval van strijdigheid – voorrang op de richtlijn. De richtlijn is namelijk een *lex generalis* en de andere EU-wetgevingshandelingen zijn een *lex specialis*.' Dit punt behoeft veel meer uitleg omdat het ingaat tegen het staande beleid van de overheid. Het naleven van de OESO-richtlijnen en toepassen van brede due diligence is wat van alle bedrijven verwacht wordt. En vanuit daar moeten zij ook omgaan met wetgeving (ongeacht of dit *lex generalis* of *lex specialis* is). Het MVO Platform is van mening dat brede due diligence de basis is en dat (het voldoen aan) thematische wetgeving daaruit voortvloeit (en niet andersom). In de **MvT p.22 dient te worden toegelicht wat de consequenties zijn als een *lex specialis* voorgaat** en hoe er wordt omgegaan met verschillen in wetgeving. Bij de conflictmineralenwet gaat de due diligence-verplichting bijvoorbeeld slechts tot de smelter. Dit betekent dat er bij deze wet nog een heel stuk van de upstream-keten ontbreekt: er zijn namelijk meerdere stappen, zoals het mijnen van mineralen, die plaatsvinden voordat deze bij de smelter aankomen.

Due diligence-verplichting (hoofdstuk 2)

De OESO-richtlijnen hanteren zes stappen voor het due diligence-proces. Elke stap heeft een duidelijke functie en is afgestemd op de praktijk van het implementeren van een goed due diligence-proces. In de WIVO bestaat deze beleidscyclus echter uit zeven stappen (**figuur p.100 MvT**). Dit zorgt voor onnodige complexiteit. Door vast te houden aan deze zes stappen en dezelfde weergave zal het due diligence-proces voor bedrijven overzichtelijker en eenvoudiger worden. Het behouden van zes stappen zorgt ervoor dat de Nederlandse wetgeving consistent blijft met internationale normen en de praktijk.

AANBEVELINGEN

- Schuif in de volgorde van de due diligence-verplichting in de WIVO zodat deze **gelijk is aan de zes stappen van de OESO-richtlijnen**. Zorg ook dat de verschillende figuren **p. 84 en p.100 MvT** hierop zijn aangepast. In het model van de OESO-richtlijnen zijn het elkaar opvolgende stappen. De stappen 'Preventie van potentiële nadelige gevolgen' en 'Beëindigen van feitelijke nadelige gevolgen' horen naast elkaar te staan. Sterker nog, door weergave in de WIVO wordt er gesuggereerd dat er eerst iets aan potentiële nadelige gevolgen moet worden gedaan en dan pas aan feitelijke nadelige gevolgen, en dat is op niet hoe het zou moeten zijn. Dit geldt ook voor het plaatsen van de stap 'Klachten en kennisgeving' na stap 3 en voor stap 4 en 5 van de OESO-richtlijnen.
- De term 'Beleid' in **art. 2.1.1** en de formulering 'het integreren van passende zorgvuldigheid in beleid en risicobeheerssystemen' zoals in **art. 5 (1a) CSDDD** dekken beiden niet voldoende de lading van de begrippen die worden gehanteerd in **de OESO Due Diligence Handreiking p. 27**. Hier wordt gesproken van 'beleid en managementsystemen', wat ook betrokkenheid van het management behelst en ervoor zorgt dat MVO-beleid deel gaat uitmaken van de reguliere bedrijfsvoering.
- Het is wenselijk dat de due diligence-cyclus als volgt wordt weergegeven:

- 2.1.1 **Integreer** MVO in beleid en bedrijfsvoering (Stap 1 OESO)
- 2.2.2 **Identificeer** en beoordeel negatieve gevolgen (Stap 2 OESO)
- 2.2.3 **Stop, voorkom en beperk** negatieve gevolgen (Stap 3 OESO)
- 2.2.4 **Monitor** de doeltreffendheid van uw acties (Stap 4 OESO)
- 2.2.5 **Communiceer** over beleid, risico's en resultaten (Stap 5 OESO)
- 2.2.6 **Herstel** schade of werk hieraan mee (Stap 6 OESO)

- Of als alternatief, behoud dezelfde nummering en schaar meerdere artikelen, **art. 2.2.3** Preventie van potentiële nadelige gevolgen en **art. 2.2.4** Beëindigen van feitelijke nadelige gevolgen onder de derde due diligence-stap, zoals stap drie in de OESO-richtlijnen.
- Voeg in art 2.2.1.1 (1 en 2) **goedkeuring van het beleid voor het respecteren van mensenrechten en milieu op bestuursniveau toe** in een publiekelijk toegankelijke beleidsverklaring, op basis van OESO DD Handreiking p. 27.
- **Art. 2.2.2.2 (2 a en b)** benoemt dat een onderneming bij het bepalen van **de mate van ernst** van een nadelig gevolg rekening moet houden met: 'a. De **aard, gradatie, reikwijdte of onomkeerbaarheid** van het nadelige gevolg waardoor het bijzonder significant is; b. De **ernst** van het nadelige gevolg, waaronder het aantal personen dat wordt of kan worden getroffen of de mate waarin het milieuschade ondervindt of schade kan ondervinden, of op een andere manier kan worden getroffen, inclusief de onomkeerbaarheid van de schade;' **P.109 MvT** definieert in **lid 2 a**: ernst echter als '**aard, gradatie, reikwijdte, of**

onomkeerbaarheid, waarna in **lid 2 b** wederom wordt uitgelegd waar rekening mee wordt gehouden bij het bepalen van de ernst van een nadelig gevolg (hier zou de term 'reikwijdte' moeten worden toegelicht). Dit komt niet overeen met zowel **art. 3 (1v) CSDDD** als **de OESO-richtlijnen p.33. Verhelder de concepten 'ernst' en 'waarschijnlijkheid' in de prioritering** in **art. 2.2.2.2** en op **p.109 MvT**. De OESO-richtlijnen schrijven voor een 'nadelig gevolg' te prioriteren op basis van ernst en waarschijnlijkheid waarbij:

- **Ernst** = zwaarte, reikwijdte en onomkeerbaarheid.
 - **Zwaarte** verwijst naar de heftigheid van het negatieve gevolg.
 - Met **reikwijdte** wordt het bereik van het gevolg bedoeld, bijvoorbeeld het aantal mensen dat wordt getroffen of kan worden getroffen of de omvang van de milieuschade.
 - **Onomkeerbaarheid** verwijst naar de grenzen aan de mogelijkheden om de situatie van de getroffen personen of het milieu te herstellen zodat deze overeenkomt met de situatie die voorafging aan het negatieve gevolg.
- Licht ook toe wat er wordt verstaan onder de term 'waarschijnlijkheid' in **art. 2.2.2.2**, namelijk **de kans dat een nadelig gevolg zich voordoet**,
- Op **p.109-110 MvT** wordt de ernst niet zwaarder gewogen dan waarschijnlijkheid. Dit is niet in lijn met de OESO-richtlijnen en UNGP's. Zorg dat de MvT duidelijk maakt dat **ernst vóór waarschijnlijkheid gaat bij de meest ernstige risico's voor mensenrechten** en kies voor een ander voorbeeld van een risicomatrix waarin dit duidelijk wordt.
- Zowel **art. 2.2.3.1 (2a)** als **art. 2.2.4.1 (2a)** bevat een taalkundig verwarrende zinsnede, die afwijkt van de Engelse versie van de Richtlijn. Pas deze zin als volgt aan: '2°.mogelijk bij handelingen of nalatigheden gezamenlijk door de onderneming en een dochteronderneming of zakenpartner is veroorzaakt, **door handelen dan wel nalaten**; of'
- In **art. 2.2.4.1 (5)** en **art. 2.2.4.3 (1c)** worden de termen 'versterkt corrigerend actieplan' en 'corrigerend actieplan' genoemd. Het is echter niet helder wat het verschil tussen 'een versterkt corrigerend actieplan' en 'een corrigerend actieplan' is. Wij stellen voor dat een versterkt corrigerend actieplan wordt verduidelijkt naar: '**Een versterkt corrigerend actieplan wordt gemaakt wanneer er sprake is van ernstige nadelige gevolgen.**'
- Op **p.129 MvT** staat over **art. 2.2.4.2 (4 en 5)** dat 'de gebruikte voorwaarden in de contractuele garanties of een overeenkomst, met een zakenpartner die tot midden- en kleinbedrijf behoort, moeten billijk, redelijk en niet-discriminerend zijn (onderdeel a).' Wij zien graag toegelicht dat dit ook voor het MKB in productielanden geldt.
- **Art. 2.2.3.3** en **art. 2.2.4.3** zijn nu zo weergegeven dat het lijkt alsof het opschorten van de relatie de enige optie is om invloed uit te oefenen op een zakenpartner, afhankelijk van de nadelige gevolgen in kwestie en de grootte van

de invloed van de onderneming op zakelijke relaties. Er zijn meer mogelijkheden, zoals druk uitoefenen, al dan niet in samenwerking met andere afnemers van de toeleverancier (zie **p.82 OESO DD Handreiking** voor meer voorbeelden). Voeg deze toe aan de **MvT p.120 en MvT p.130** in het stuk over lid 1.

- In **art. 2.2.4.4 (4)** staat dat als het feitelijke nadelige gevolg alleen door de zakenpartner van een onderneming is veroorzaakt, die onderneming 'a. vrijwillig herstel [kan] bieden; en b. gebruik maken van haar vermogen om die zakenpartner te beïnvloeden, om hem herstel te laten bieden.' Dit is niet in lijn met de **OESO-richtlijnen p.18 punt 23** en dat dient in de **MvT op p.133-134** te worden geëxpliciteerd, zodat er duidelijkheid is voor bedrijven.
- In **art. 2.2.6.1 (4 en 5)** is de tekst voor het raadplegen van betrokkenen anders geformuleerd dan bij **art. 2.2.2.1 (4), 2.2.2.2 (4) en 2.2.4.4 (5)**. Wij stellen voor om deze tekst meer gelijk te trekken zodat de verplichtingen rondom het raadplegen van betrokkenen op alle stappen hetzelfde zijn. Wij stellen voor de tekst als volgt aan te passen: 'a. ~~In voorkomend geval~~, ontwikkelen van kwalitatieve en kwantitatieve indicatoren voor beoordeling van de uitvoering.' Op **p.141-143 MvT** wordt namelijk helder dat het niet gaat om enkel in voorkomend geval, maar dat het raadplegen van betrokkenen altijd moet bij het ontwikkelen van indicatoren. Benadruk in de **MvT p.143** dat de data op een betrouwbare manier is verkregen, en dat enquêtes door de werkgever vaak geen volledig beeld geven.
- Op **p.11 MvT** staat over het beëindigen en minimaliseren van feitelijke negatieve gevolgen dat: 'bij het nemen van passende maatregelen wederom rekening [wordt] gehouden met de mate van betrokkenheid van de onderneming.' Wij zien graag dat de volgende toevoeging op basis van de **OESO DD Handreiking p. 74-75: 'Ondernemingen kunnen ook van verbonden zijn aan de misstand opschuiven naar het bijdragen aan de misstand als deze misstand voortduurt en niet wordt opgelost'**.
- Op **p.11 MvT** over het beëindigen en minimaliseren van feitelijke en nadelige gevolgen is het belangrijk dat naast de eigen verantwoordelijkheid en het niet afschuiven op andere ondernemingen in de waardeketen wordt benadrukt dat het ook gaat om het ontwikkelen van een gezamenlijke aanpak. Wij stellen voor om het volgende toe te voegen: 'In een waardeketen is elke onderneming zelf verantwoordelijk voor het identificeren en aanpakken van potentiële en daadwerkelijke nadelige gevolgen en het eigen aandeel daarin. Ondernemingen mogen deze verantwoordelijkheid niet afschuiven op andere ondernemingen in de waardeketen. **Dit neemt niet weg dat van ondernemingen verwacht wordt dat zij bij het identificeren en aanpakken van nadelige gevolgen werken aan en actief meedoen aan een gezamenlijke aanpak in de keten.** De wettelijke verplichtingen blijven echter altijd op de onderneming zelf rusten.'

Stakeholders betekenisvol betrekken (art. 2.1.2, 2.2.3.1, 2.2.4.1 en 2.2.4.4)

Het MVO Platform ziet graag het betekenisvol betrekken van betrokkenen als algemene verplichting voor elke stap in het gepaste zorgvuldigheidsproces, conform de OESO-richtlijnen en **OESO Due Diligence Handreiking p. 18**.

AANBEVELINGEN

- Stel betekenisvolle samenwerking met betrokkenen verplicht voor elke stap van het due diligence-proces, dus ook bij het opstellen van beleid **art. 2.2.1**, het voorkomen en verminderen van potentiële nadelige gevolgen **art. 2.2.3.1**, het direct communiceren met stakeholders de aanpak van misstanden **art 2.2.7**, en het inrichten van een klachtenmechanisme en herstel **art 2.2.5**.
- De verplichting in **art. 2.1.2 (c)** beperkt zich tot het zorgen voor anonimiteit en vertrouwelijkheid en dient te worden geherformuleerd op basis van de tekst uit de **CSDDD art. 13(5):** 'c. Zorgt zij, ~~ter voorkoming van dat~~ **deelnemers niet te maken krijgen met** vergelding of wraak ~~op de deelnemers, in ieder geval voor~~ **onder meer door** de vertrouwelijkheid of anonimiteit van de deelnemers **te waarborgen.**'
- Neem in **art. 2.1.2 (2 b)** het wegnemen van belemmeringen op in het wetsartikel, in lijn met de **CSDDD art.13 (5):** 'In consulting stakeholders, companies shall identify and address barriers to engagement and shall ensure that participants are not the subject of retaliation or retribution, including by maintaining confidentiality or anonymity.' Wij stellen voor het lid als volgt aan te passen: 'b. brengt zij belemmeringen voor samenwerking in kaart **en neemt deze belemmeringen weg/pakt deze belemmeringen aan.**'
- **P. 90 MvT** geeft een opsomming van vragen die ondernemingen zichzelf kunnen stellen over het betrekken van stakeholders. Een aandachtspunt dat hier mist is dat een bedrijf moet zorgen dat er genoeg tijd en capaciteit is voor de doelgroep om te participeren, bijvoorbeeld door consultatie te plannen onder werktijd. Voeg de volgende vraag toe: **Hoe zorg ik als onderneming dat ik de doelgroepen zo min mogelijk belast tijdens het raadplegen?**
- Over **art. 2.1.2 (2) op p. 89 MvT** staat dat stakeholderconsultatie 'zowel aan het begin als gedurende een project' plaats dient te vinden. Verander ~~'aan het begin'~~ in **'vooraf'**, zodat de betrokkenen worden geraadpleegd over de mogelijke risico's van een project voordat het van start gaat.
- In **art. 2.1.2 (4)** wordt gerefereerd aan het bedrijfsgeheim. Dit kan problemen opleveren voor ketentransparantie, waarbij productielocaties geclassificeerd zouden kunnen worden als bedrijfsgeheim. Betrokkenen krijgen veel meer mogelijkheden om betekenisvol geconsulteerd te worden als er wel ketentransparantie geboden wordt. Neem in de **MvT op p. 91 op: bedrijven dienen te streven naar volledige ketentransparantie en communicatie richting betrokkenen.**

Specifieke thema's (art. 2.1.1, 2.1.2, 2.2.2.2, 2.2.3.1, 2.2.4.1 en art. 3.1-3.5)

De WIVO legt te weinig accenten op specifieke thema's die aandacht behoeven om gepaste zorgvuldigheid van bedrijven effectief en impactvol te laten zijn. Zo dient er expliciete aandacht te zijn voor een gender-responsieve benadering, kwetsbare betrokkenen, de mensenrechten leefbaar loon en leefbaar inkomen, klimaat, inheemse bevolking, mensenrechtenverdedigers en conflict in due diligence-processen. De uitzonderingspositie van wapens, munitie, oorlogsmaterialen en 'dual use'-producten is een grote zwakte van de WIVO. Daarnaast benoemt de WIVO wel het belang van eerlijke en fatsoenlijke inkooprijzen die bedrijven hanteren richting hun leveranciers en boeren in de **MvT** op **p. 115**, maar niet in de wet.

AANBEVELINGEN

- In de WIVO wordt 'bijzondere aandacht voor kwetsbare groepen in het due diligence-proces' een vrijwillige optie genoemd in de **MvT** op **p. 87 en 90**. Neem dit op als **verplichting** in de wetstekst **art. 2.1.1 en 2.1.2**. Deze verplichting volgt uit de plicht tot prioriteren **art. 2.2.2.2 en MvT p. 109** en de plicht tot het nemen van passende maatregelen **art. 2.2.3.1 en 2.2.4.1 en MvT p. 11**. De verplichting om prioriteit te geven aan de meest ernstige en waarschijnlijke gevolgen voor mensenrechten vereist dat wordt vastgesteld wie het zwaarst wordt getroffen. Kwetsbare groepen, zoals kinderen en inheemse bevolking, worden meestal onevenredig zwaar getroffen (als gevolg van onevenwichtige machtsverhoudingen, gebrek aan toegang tot recht en systemische kwetsbaarheden). Zonder deze groepen erbij te betrekken, kunnen bedrijven ernstige risico's niet adequaat begrijpen of aanpakken. Het zou leiden tot het stellen van verkeerde prioriteiten, waarbij minder getroffen groepen de boventoon voeren en de zwaarst getroffen groepen onzichtbaar blijven. Door deze impliciete verplichting expliciet te maken in de wetstekst voorkom je dat bedrijven deze stap overslaan en onjuist prioriteren en onjuiste maatregelen nemen.
- De **MvT** schrijft over **art. 2.1.1 (2b)** voor dat ondernemingen rekening zouden kunnen houden met specifieke contexten of intersectionaliteit. Het is positief dat dit stuk uit **Overweging 33 van de CSDDD** is overgenomen, alleen is deze passage onnodig voorzichtig geformuleerd. De Nederlandse vertaling van met het Engelse 'may need to' in **Overweging 33** naar 'kunnen' is incorrect. Verbeter dit door de zin als volgt aan te passen: 'Afhankelijk van de omstandigheden ~~en hun ambities kunnen~~ **moeten** ondernemingen overwegen schending van nog meer mensenrechten te voorkomen, dan genoemd in de onderdelen a en b. Zo zouden ondernemingen, rekening kunnen houden met specifieke contexten of intersectionaliteit, waaronder gender, leeftijd, ras, etniciteit, klasse, kaste, onderwijs, migratiestatus, handicap, alsook sociale en economische status, als onderdeel van een gender- en cultuur-**responsieve** ~~bewuste~~ benadering van gepaste zorgvuldigheid, bijzondere aandacht besteden aan eventuele specifieke negatieve gevolgen op personen die als gevolg van marginalisering, kwetsbaarheid of andere omstandigheden een verhoogd risico lopen, individueel

of als lid van bepaalde groeperingen of gemeenschappen, met inbegrip van inheemse volken, zoals beschermd door de Verklaring van de VN over de rechten van inheemse volken, onder meer met betrekking tot vrije, voorafgaande en geïnformeerde toestemming. Daarbij kunnen ondernemingen dan rekening houden met, in voorkomend geval, internationale instrumenten, zoals het Internationaal Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie, het Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen en het Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap. Deze passage en de opsomming van de verdragen daarin volgt niet uit de richtlijn of de Annex, maar uit CSDDD overweging 33. ~~Ondernemingen zijn hier dus niet aan gebonden, maar zouden dit vrijwillig kunnen doen.~~ Dit laatste blijkt al uit de verwijzing naar de overweging.

- Op **p. 90 MvT** over **art. 2.1.2** wordt een deel van **overweging 65 CSDDD** overgenomen. Hierbij zijn belangrijke overwegingen over het wegnemen van belemmeringen voor betekenisvolle samenwerking en speciale aandacht voor groepen in kwetsbare situaties niet opgenomen. Wij stellen voor deze ook over te nemen: **'Tijdens betekenisvolle samenwerking met geraadpleegde belanghebbenden moet naar behoren rekening worden gehouden met belemmeringen voor samenwerking, moet ervoor worden gezorgd dat belanghebbenden niet te maken krijgen met vergelding en wraak, onder meer door de vertrouwelijkheid en anonimiteit te bewaren, moet bijzondere aandacht worden besteed aan de behoeften van kwetsbare belanghebbenden en aan overlappende kwetsbaarheden en intersectionaliteit**, onder meer door rekening te houden met mogelijk getroffen groepen of gemeenschappen, bijvoorbeeld groepen of gemeenschappen die worden beschermd door Verklaring van de VN over de rechten van inheemse volken en door de Verklaring van de VN over mensenrechtenverdedigers.' Pas ook op **MvT p. 90** de volgende zin aan 'N.B. Bij het raadplegen ~~moet~~ ~~zou~~ ~~kunnen~~ bijzondere aandacht worden besteed aan de behoeften van kwetsbare betrokkenen, onder meer door rekening te houden met mogelijk getroffen groepen of gemeenschappen die worden beschermd door de Verklaring van de Verenigde Naties (VN) over de rechten van inheemse volken en door de Verklaring van de VN over mensenrechtenverdedigers. ~~Dit laatste volgt niet uit artikel 13 van de richtlijn, maar kan vrijwillig worden gedaan door ondernemingen.~~ Wat hier staat, is misleidend aangezien **overweging 65** (die **art. 13 CSDDD** toelicht) duidelijk is over dat specifieke aandacht 'should be paid' (daar is dus niets vrijwilligs aan) 'to the needs of vulnerable stakeholders'.
- Op **p. 105 MvT** is een toelichting nodig over conflict-sensitieve due diligence: **'Ondernemingen die actief zijn in, of dochterondernemingen of zakenpartners hebben in, conflict- en hoog risicogebieden dienen een conflict-sensitieve risicoanalyse uit te voeren. Dit betekent dat er -in aanvulling op een analyse van de potentiële of daadwerkelijke risico's voor mensenrechten- een analyse van het conflict moet worden uitgevoerd. Er dient in kaart te worden gebracht hoe de activiteiten of zakenrelaties van de**

onderneming van invloed zijn op de conflictdynamiek, en hoe ervoor gezorgd kan worden dat de bedrijfsactiviteiten bestaande conflicten niet aanwakkeren of voeden, of nieuwe conflicten tot gevolg hebben. Hierbij kan ook gebruik worden gemaakt van de guidance die de Europese Commissie gaat ontwikkelen met betrekking tot conflict sensitieve risicoanalyse. Daarnaast moet de risicoanalyse in situaties van gewapend conflict, ook de risico's op het bijdragen aan schendingen van het humanitair oorlogsrecht in kaart brengen.' Dit sluit aan bij **overweging 42 CSDDD** en het Nationaal Actieplan Bedrijfsleven en Mensenrechten van de Nederlandse overheid.

- Op **p.105 MvT** zien we graag naast een voorbeeld over een gender-responsieve benadering ook een voorbeeld terug over conflictsensitiviteit onder het stuk over het analyseren van risico's. Het gaat om het volgende voorbeeld: **Energiebedrijf x importeert steenkool uit Cesar, een door gewapend conflict getroffen regio in Colombia. De Human Rights Impact Assessment (HRIA) die het bedrijf x in 2017 heeft uitgevoerd, biedt inzicht in enkele best practices op het gebied van conflictsensitiviteit. In deze HRIA heeft het energiebedrijf zowel de verhoogde mensenrechtenrisico's in het gebied als de specifieke risico's op verergering van conflicten door mijnbouwactiviteiten in kaart gebracht. Zo wordt in de assessment expliciet aandacht besteed aan gewelddadige ontheemding van boeren door paramilitair geweld en de rol die mijnbouwactiviteiten hierin hebben gespeeld. Ook het proces achter de totstandkoming van de HRIA biedt waardevolle aanknopingspunten voor best practices. Het bedrijf heeft een brede groep stakeholders betrokken, waaronder lokale partijen zoals slachtoffers van geweld en gewelddadige ontheemding, maar ook (internationale) experts op het gebied van conflict, zoals PAX. De aanbevelingen in de HRIA getuigen eveneens van conflictsensitiviteit. Zo wordt benadrukt dat meer moet worden gedaan om arbeiders en gemeenschapsleiders veiligheid te bieden, en dat mijnbouwbedrijven moeten bijdragen aan landrestitutieprocessen.**

Klimaat

- Op **p. 149 MvT** staat 'Voorts ziet "de beperking van de blootstelling van de onderneming aan kolen-, olie- en gas gerelateerde activiteiten" op het beperken van de activiteiten gerelateerd aan deze fossiele brandstoffen waarbij de onderneming betrokken is door het vaststellen, beoordelen, beschrijven en beperken van de risico's, zowel in haar eigen bedrijfsvoering als in haar activiteitenketen.' Licht nader toe wat de betekenis van 'betrokken is' in deze zin.
- Op **p. 150 MvT** over **art. 3.1 (2)** is het niet helder op welke manier een bedrijf inzicht en openheid moet geven over de onafhankelijke wetenschappelijke validatie. **Licht toe op p. 150 MvT welke eisen er zijn verbonden aan 'onafhankelijke wetenschappelijke validatie'.**
- In **art 3.2 (1)** staat dat ondernemingen het klimaattransitieplan publiceren in de Nederlandse taal en, voor zover niet gesteld of vertaald in het Nederlands, in het Frans, Duits of Engels. Wij stellen voor het **klimaattransitieplan ook verplicht te**

publiceren in het Engels. Dit is essentieel voor het toegankelijker en transparanter maken van deze informatie voor een breder internationaal publiek.

- De vereiste van verenigbaarheid met 1.5 graden is onvoldoende geborgd in **art. 3.1**, deze formulering is nu te vrijblijvend. Daarom pleiten we voor een formulering die beter aansluit op **art. 22 CSDDD**: 'Een onderneming stelt een klimaattransitieplan vast ~~waarin is opgenomen hoe de onderneming ervoor zorgt dat zij haar~~ **dat ervoor moet zorgen dat** het bedrijfsmodel en haar bedrijfsstrategie in overeenstemming ~~brengt~~ **worden gebracht** met [sub a en b].'
- In **art. 3.1** worden de 'tussentijdse doelstellingen' die wel genoemd worden in **art. 22 lid 1 CSDDD** weggelaten. Omdat bij klimaatverandering niet alleen het einddoel maar (juist) ook de weg ernaartoe belangrijk is, is het van belang dat die **tussentijdse doelstellingen op te nemen in art. 3.1**.
- In **art. 3.1 (3)** wordt voor rapporteren voer het klimaattransitieplan naar de CSRD verwezen, dit is onvoldoende. Neem in dit artikel en in de bijbehorende toelichting op dat voor wat betreft het ontwerp van het klimaattransitieplan en de rapportagevereisten kan worden aangesloten bij de CSRD, maar dat dit een onderneming niet kwijtscheldt te voldoen aan de materiele verplichting dat het klimaattransitieplan in lijn moet zijn met de Overeenkomst van Parijs.
- De ondersteuning die bedrijven binnen de reikwijdte moet verlenen aan hun zakenrelaties is in de WIVO nog toegespitst op de due diligence verplichtingen. Echter het rapporteren en reduceren van scope 3 verplichtingen in het kader van de transitieplanverplichting vraagt ook veel van de zakenrelaties. Verduidelijk op **p. 150 MvT** dat ook daar bedrijven binnen de reikwijdte een verantwoordelijkheid hebben.
- Een klimaattransitieplan is alleen zinnig wanneer de kernacties en decarbonisatiehefbomen betrouwbaar zijn. Licht toe in de **MvT p.150** dat bedrijven inzicht moeten geven in randvoorwaarden, aannames en externe afhankelijkheden (bijvoorbeeld ontwikkelingen in de markt, of beschikbaarheid van infrastructuur of technische middelen).

Aansprakelijkheid (art. 2.1.1, 2.1.5 en 4.2.2.1) en remedie (art. 2.2.4.4 en 2.2.5.1)

De bepaling over civiele aansprakelijkheid kan potentieel in Nederland tot een beperking leiden, al is dat uitdrukkelijk niet de bedoeling. Dat risico zit onder andere in de onduidelijke formulering van de wettelijke verjaring, in de limitatieve opsomming van mensenrechten en in de koppeling met veroorzaken van schade. Daarnaast lost de WIVO allerlei barrières in de toegang tot recht niet op, bijvoorbeeld op het gebied van bescherming van kwetsbare slachtoffers en juridische bijstand. Voor slachtoffers in internationale ketens blijft het lastig om vast te stellen wat de juridische mogelijkheden voor remedie zijn.

- Maak in **MvT** expliciet duidelijk dat de wet niet als een beperking van de civielrechtelijke aansprakelijkheid moet worden opgevat.

- Wat betreft de documentatie over gepaste zorgvuldigheid in **art 2.1.5 (2)** staan op **p. 97 MvT** twee verschillende termijnen vermeld. Een bewaartermijn van vijf jaar (de minimale vereiste in de Richtlijn) en een verjaringstermijn van bijvoorbeeld tien jaar voor civiele aansprakelijkheid. Dit is verwarrend voor bedrijven, onder meer omdat er in de MvT specifiek wordt aanbevolen dat ondernemingen er goed aan doen om informatie langer te bewaren. Het bewaren van al verzamelde informatie op interne systemen van ondernemingen zorgt niet voor een verhoogde lastendruk. Ondernemingen hoeven namelijk geen extra handeling te verrichten om deze informatie te bewaren. Maak expliciet op **p. 97 MvT** dat de bewaarplicht **geldt zo lang als redelijkerwijs relevant, zo lang als wordt gemonitord of andere verplichtingen gelden op grond van deze wet.**
- **Art. 2.1.5** negeert lopende procedures bij de ACM als het gaat om de bewaartermijn, terwijl in **art. 5 CSDDD** staat: 'Indien er na het verstrijken van de in de eerste alinea vastgestelde bewaringstermijn gerechtelijke **of administratieve** procedures uit hoofde van deze richtlijn lopen, wordt de bewaringstermijn verlengd tot de afsluiting van de zaak.' Voeg aan **art 2.1.5** toe: 'De bewaartermijn wordt verlengd tot het tijdstip dat op een lopende **bezwaar- of** beroepsprocedure op grond van deze wet onherroepelijk door de rechter is beslist.'
- Waar in de **CSDDD art. 29** van toepassing is op schendingen van geheel **art. 10** en **11**, is de WIVO beperkter ten aanzien van het artikel over feitelijke nadelige gevolgen (**art. 11 CSDDD** en **art. 2.2.4**). Uit de **MvT p. 30** blijkt dat verschillende delen van **art. 2.2.4** volgens de WIVO niet onder het aansprakelijkheidsregime van de WIVO/CSDDD zouden vallen. Het is niet helder of dit bijvoorbeeld gaat over aansprakelijkheid voor het niet bieden van herstel, of ook over een aantal andere zaken uit **art. 11 CSDDD**. Licht toe waar deze beperking op terug te voeren is.
- In **art 2.2.4.4** over het herstel feitelijke negatieve gevolgen, dient verduidelijkt te worden dat marginale en kwetsbare groepen (zoals kinderen en inheemse bevolking) moeten worden geraadpleegd conform lid 5 van dit artikel. Verwerk dit in de **MvT p. 134**, waarbij dan eveneens dient te worden opgenomen dat maatschappelijke organisaties met in hun doelstelling milieubescherming worden geraadpleegd ten aanzien van herstel van het milieu.
- In **art. 2.2.5.1** wordt de term 'gerechtvaardigde bezorgdheid' gebruikt als vertaling voor 'legitimate concerns'. Dit concept is ons niet bekend en er zijn meerdere interpretaties van deze term mogelijk. Daarom zien wij graag de term aangepast naar '**gerechtvaardigde zorgen**' en een verduidelijking terug van de term in de **MvT** op **p.135**.
- In **art. 4.2.2.1** en **p. 180 MvT** staat over civielrechtelijke aansprakelijkheid een verwijzing naar het **BW 3:310** over het verjaren van een rechtsvordering tot vergoeding van schade in ieder geval door verloop van dertig jaren na de gebeurtenis waardoor de schade is veroorzaakt. In de tekst in de WIVO staat ook na verloop van vijf jaren na aanvang van de dag, volgende op die waarop de

overtreding is stopgezet en de benadeelde zowel met de schade als met de daarvoor aansprakelijke overtreder bekend is geworden. **Sluit in art 4.2.2.1 aan bij de bestaande wettelijke kaders voor de verjaringstermijn.**

- **Art. 29 (6) CSDDD** maakt twee dingen duidelijk: dat alles wat onder nationaal civiel aansprakelijkheidsrecht mogelijk is 1) moet blijven bestaan voor de ondernemingen die onder de CSDDD vallen en 2) ook voor ondernemingen die niet onder vallen onder blijven gelden. Dit laatste dient ook naar voren te worden gebracht in de MvT (vanaf p. 179) **MvT p. 181** is nodig voor situaties.
- **Art. 29 CSDDD** geeft ook aan dat drempels op het gebied van remedie in civiele aansprakelijkheid moeten worden aangepakt. Volgens **p. 54-55 MvT** zijn de maatregelen over toegang tot recht niet opgenomen in de WIVO, omdat zij al zouden zijn geïmplementeerd middels bestaand nationaal recht. Dit is onterecht, blijkt ook uit het **NAP Bedrijfsleven en Mensenrechten p.73-74**. Er is weldegelijk aanvullend onderzoek, beleid en/of regelgeving nodig om de barrières in de toegang tot recht in lijn met de CSDDD te verminderen. Met name de kosten van de rechtsgang **art. 29 (3b)**, de mogelijkheid tot representatieve of algemeen belangacties **(3d)**, en toegang tot bewijs **(3e)** hebben betere uitwerking in de **WIVO** en **MvT p.54** nodig en/of aanvullend beleid of regelgeving.

Samenwerking en audits (artikel 2.1.4, 2.2.3.1, 2.2.3.2, 2.2.3.3 en 4.2.2.1)

De WIVO neemt de risico's van de mogelijkheid om op audits te vertrouwen voor het controleren van de naleving van gedragscodes en contractuele clausules door leveranciers niet weg. Voorop moet staan dat bedrijven verantwoordelijk blijven om misstanden in de keten aan te pakken en zij die verantwoordelijkheid niet kunnen afschuiven naar hun leveranciers.

- In de toelichting in de **MvT** over **art. 2.2.3.1 (3d2 en 4b)** wordt bij het in gevaar brengen van de levensvatbaarheid van een mkb-onderneming nu alleen gerefereerd aan gerichte en evenredige steun verlenen bij faillissement. Voeg toe aan de **MvT p. 115** en **p.126** dat ook in een eerder stadium dan faillissement ondernemingen financiële hulp zullen moeten aanbieden.
- **Art. 2.2.3.1 (3 d 2)** benoemt een voorbeeld van gerichte en evenredige steun aan zakenpartners 'door onder meer directe financiering, leningen tegen lage rente, garanties voor continue inkoop of ondersteuning bij het verkrijgen van financiering'. Dit artikel overlapt met **art. 2.2.3.1 (4b)** in het stuk over andere passende maatregelen 'financiële steun, waaronder leningen of andere vormen van financiering, daarbij rekening houdend met de middelen, kennis en beperkingen van die zakenpartner.' Noem in **art. 2.2.3.1 (4b)** andere passende maatregelen om zakenpartners te ondersteunen, zoals training voor meer bewustwording en kennis.
- De WIVO wijdt een compleet artikel **art. 2.2.3.2** aan contractuele garanties bij potentiële nadelige gevolgen. Hierdoor is er veel aandacht aan deze 'passende maatregel', terwijl deze maatregel in veel gevallen het minst passend is. Op **p.**

118 MvT staat duidelijk dat dit slechts één van de passende maatregelen is. Wij stellen voor om contractuele garanties net zoals in de **CSDDD artikel 10** onder hetzelfde artikel als preventie van potentiële nadelige gevolgen te laten vallen door **art 2.2.3.2** samen te voegen met **art. 2.2.3.1**.

- In **art. 2.2.3.1(5) en art. 2.2.3.3 (1c)** worden de termen ‘versterkt preventief actieplan’ en ‘preventief actieplan’ genoemd. Licht toe wat een ‘versterkt preventief actieplan’ inhoudt, en in hoeverre dit afwijkt van een ‘preventief actieplan’. **Voeg bijvoorbeeld toe dat een versterkt preventief actieplan kan worden gebruikt in situaties waar conflict is.**
- Op **p. 119 MvT** staat ‘Als maatregelen worden genomen om naleving te controleren en de zakenpartner is een onderneming die tot het midden- en kleinbedrijf behoort, draagt de onderneming de kosten van de verificatie door een onafhankelijke derde partij’. Licht nader toe op **p. 119 MvT** dat dit ook geldt voor mkb in productielanden.

Materiële reikwijdte (artikel 2.1.1)

De WIVO bevat evenals de CSDDD een limitatieve lijst van mensenrechten en milieu-instrumenten. Een niet-limitatieve lijst (zie **p. 6-7** van de [eerdere analyse MVO Platform](#)) past echter beter bij het internationale normenkader: due diligence gaat immers om het voorkomen en tegengaan van *alle* vormen van negatieve gevolgen van bedrijfsactiviteiten op de maatschappij. Het is belangrijk aan te geven dat het gaat om slechts minimumnormen voor de toepassing van de WIVO.

AANBEVELINGEN

- Voeg in **art. 2.1.1 (2a)** het volgende toe: ‘van een nadelig gevolg voor mensenrechten is **in elk geval** sprake bij een gevolg voor personen door [...]’
- Maak duidelijk in art. 2.1.1 (b) dat de ‘**de lijst van mensenrechtenschendingen in de Bijlage deel 1 afdeling 1 niet afdoet aan de mogelijke relevantie van andere mensenrechtelijke waarborgen.**’
- Voeg in **art. 2.1.1 (3)** het volgende toe: ‘Van een nadelig gevolg voor het milieu is **in elk geval** sprake als dat gevolg voortvloeit uit een bedoeld in deel I, afdeling 1, punten 15 en 16, en deel II van de bijlage bij de richtlijn gepaste zorgvuldigheid en duurzaamheid, met inachtneming van de wetten, genoemd in onderdeel c van de bijlage bij deze wet. **De lijst van schendingen van de verbodsbepalingen en verplichtingen niet afdoet aan de mogelijke relevantie van andere milieurechtelijke waarborgen.**’
- Het is niet duidelijk naar welke definities van leefbaar loon en leefbaar inkomen wordt verwezen, gezien deze niet worden beschreven in de verschillende genoemde verdragen uit de Richtlijn. **Neem een definitie op voor leefbaar inkomen en verwijz voor leefbaar loon naar de [definitie van leefbaar loon waarover in de ILO een akkoord is bereikt.](#)**
- Nederland moet alle (door haar geratificeerde) fundamentele arbeidsrechten opnemen in de WIVO en niet enkel in een voetnoot op **p. 101 MvT**.